

بررسی و تحلیل آثار و نتایج اسکان عشایر (نمونه موردی: استان آذربایجان غربی)^۱

احمد رحیمی

دانش آموخته دکتری رشته جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات

Ahmadrahimi19@yahoo.com

دکتر سید رحیم مشیری

استاد گروه جغرافیای دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

چکیده:

موضوع اسکان عشایر، پس از انقلاب اسلامی و از آغاز برنامه دوم اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دولت با هدف ساماندهی به زندگی این جامعه و بهبود مراتع پیگیری شده و در طول برنامه سوم و چهارم نیز ادامه یافته است. از جمله برنامه های دولت برای ساماندهی به زندگی عشایر، حمایت از اسکان آنها در کانون های توسعه هدایتی (برنامه ریزی شده) و حمایتی (خودجوش) است و تاکنون بیش از ۵۸ هزار خانوار از عشایر در این کانون ها اسکان داده شده اند. هدف از این مطالعه، بررسی آثار فضایی، اقتصادی و اجتماعی اسکان عشایر است که به صورت موردی در سه کانون توسعه شیپلو، سیدآباد و شیخ معروف استان آذربایجان غربی صورت گرفته است. روش تحقیق به شیوه میدانی انجام شده است. برای این پژوهش با توجه به سؤال های اساسی، چهار فرضیه در نظر گرفته شد. نتایج تحقیق نشان داد پس از اسکان عشایر، با ایجاد مشاغل جدید از تعداد دام عشایر کاسته شده، تغییراتی در روابط عشایر با شهرها و روستاهای منطقه بیلاقی و قشلاقی ایجاد شده، در وضعیت اجتماعی و امکانات رفاهی عشایر بهبودی حاصل شده و در بخش اقتصادی، اگرچه میزان درآمد عشایر افزایش یافته، ولی این موضوع موجب رضایت عشایر نشده است. مهم ترین توصیه در رابطه با اسکان عشایر استان آذربایجان غربی، خودداری از ایجاد شهرک در کانون های اسکان است.

واژه های کلیدی: عشایر، اسکان، کانون های توسعه، توسعه پایدار

مقدمه

جمعیت ایران از قرن ها پیش به سه جامعه شهری، روستایی و عشایری تقسیم شده است. بررسی های آماری نشان می دهد در طول ۱۲۰ سال اخیر، جمعیت عشایری کشور از ۲۵ درصد به حدود ۲ درصد کل جمعیت ایران کاهش یافته است. هرچند از تعداد جمعیت این جامعه در دهه های اخیر کاسته نشده و این موضوع نشان می دهد

۱- این مقاله برگرفته از رساله دکترائی است که با راهنمایی دکتر سیدرحیم مشیری تهیه شده است.

حداقل به میزان رشد طبیعی آن، گروهی از خیل این جامعه گسسته و به جامعه شهری و روستایی کشور ملحق شده اند. بر اساس نتایج سرشماری عشایر کوچنده در سال ۱۳۷۷، جمعیت عشایر کوچنده معادل ۱۳۰۴۰۸۹ نفر در قالب ۱۹۹۹۳۰ خانوار بوده است. همچنین براساس آمار ارائه شده توسط معاون مرکز آمار ایران، جمعیت عشایر کشور در سرشماری سال ۱۳۸۷ به ۱۲۲۱۱۳۱ نفر کاهش و تعداد خانوارهای عشایری به رقم ۲۱۸۶۶۵ افزایش یافته است که نشان دهنده کاهش میزان مولید و کوچک شدن بعد خانوارهای عشایری است. حوزه زیست عشایر گستره وسیعی از خاک کشور را شامل شده و ۵۹ درصد از عرصه کشور (با احتساب دهستان هایی که دارای عشایر هستند) را در بر می گیرد. پراکندگی استانی عشایر شامل همه استان های کشور به جز استان کردستان است. این جمعیت از دیرباز در قالب ایل ها و طوایف مستقل به زندگی خود ادامه داده، ولی با اجرای برنامه هایی از جمله اسکان اجباری، اصلاحات ارضی و ملی شدن جنگل ها و مراتع و همچنین انقلاب اسلامی، نظام ایلی عشایر دچار فروپاشی شده و در حال حاضر همبستگی ایلی از سطح پایین ترین رده های ایلی تجاوز نمی کند. گسترش کوچ های تک خانواری نشان دهنده این موضوع است.

در دهه اول پس از انقلاب اسلامی، دولت راهبرد مشخصی برای ساماندهی به اسکان عشایر نداشت. اسکان برنامه ریزی شده عشایر، از برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور آغاز شد که این برنامه با تغییرات اندکی در سیاست ها، در برنامه سوم و چهارم نیز ادامه یافته است. طبق اطلاعات موجود، این راهبرد در برنامه پنجم نیز ادامه خواهد داشت. برای ساماندهی به اسکان عشایر در طول سه برنامه اخیر، اهداف کیفی و کمی مشخص شده، ولی آمارها نشان می دهد، دولت در اجرای این برنامه ها به اهداف کمی از پیش تعیین شده نرسیده است.

هدف و بیان مسئله:

هدف اصلی این پژوهش، بررسی آثار، نتایج و پیامدهای محیطی، اقتصادی و اجتماعی طرح ساماندهی به اسکان عشایر در کانون های توسعه شیپلو، سیدآباد (کوم) و شیخ معروف در استان آذربایجان غربی است. با تصویب اسکان ۲۰ هزار خانوار از عشایر کوچنده در برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور و آغاز عملیات اجرایی آن و مشاهده برخی نواقص و نارسایی ها مشخص گردید، اسکان عشایر نه تنها موجب تغییراتی در عرصه های فضایی، اقتصادی و اجتماعی می شود، که بایستی این تغییر و تحولات شناسایی و مورد ارزیابی قرار بگیرند، بلکه ضرورت دارد در برخی از سیاست ها و برنامه های اجرایی بازنگری انجام شود.

برخی از پیامدهای اسکان عشایر، آثار و پیامدهایی است که بر روی فضای جغرافیایی می گذارد. از دیدگاه علم جغرافیا، انسان و محیط بر روی یک دیگر اثرات متقابلی را می گذارند. در واقع برنامه اسکان عشایر موجب تغییرات و دگرگونی هایی در زندگی عشایر و محیط پیرامونی آنها می شود. از آن جا که محیط جغرافیایی مکان اصلی زیست انسان است، ایجاد هرگونه تغییر بدون اندیشه در اکوسیستم، ممکن است پیامدهای غیرقابل جبرانی را بوجود آورد. محیط جغرافیایی به جهت ارتباط نزدیک انسان با آن و قابلیت لمس توسط انسان و سر و کار داشتن روزانه بشر با آن و برخورد با پدیده و تعامل پدیده ها با یک دیگر، از جمله مسائلی است که در پیدایش و رشد علم جغرافیا بسیار مؤثر بوده است (مهدوی، ۱۳۸۱، ص ۱۴۵). جغرافیا علم تحلیل رفتار انسان بر مبنای محیط است (Shelly, 2003, p2).

همان طور که محیط بر روی زندگی انسان تأثیر می گذارد، انسان نیز بر روی محیط زندگی خود اثرات زیادی می گذارد. یکی از اهداف این پژوهش، بررسی اثرات مختلف اسکان عشایر بر روی محیط طبیعی، انسانی و انسان ساخت است. جغرافیا یک سنت طولانی در مطالعه محیط و اثرات متقابل انسان- محیط دارد (Kitchin, 2000, p282).

طرح اسکان عشایر، یکی از برنامه های عمرانی است که موجب تغییراتی در محیط می شود. به عنوان مثال آبادی های جدیدی برای اسکان عشایر ایجاد می شود که در واقع تغییری در شکل زمین بوجود می آید. به منظور ایجاد اشتغال، قسمتی از مراتع تغییر کاربری داده می شود، برای تأمین آب اقدام به ایجاد سدها و بندها و حفر چاه های عمیق و ایجاد کانال ها می شود؛ ممکن است با حفر چاه های عمیق سطح آب های زیرزمینی فروکش نماید و با افزایش تجمع انسانی در یک نقطه، پسماندهای انسانی و دامی در یک محل زیاد شود. با عدم کوچ عشایر، تغییراتی در روابط مردم با شهرها و روستاهای منطقه بیلاقی و قشلاقی ایجاد می شود و تحولاتی در وضعیت اجتماعی و فرهنگی عشایر اتفاق می افتد. لذا شناخت این آثار و پیامدها ضروری بوده و این پژوهش، اقدامی در این جهت می باشد. با شناخت پیامدهای اسکان عشایر می توان عوارض منفی آن را شناخت و آنها را به حداقل کاهش داد.

روش بررسی:

بخش های نظری این پژوهش به صورت اسنادی و با استفاده از بیش از ۱۵۰ منبع داخلی و خارجی انجام شده، ولی بخش اصلی تحقیق به صورت میدانی و به روش مشاهده، مصاحبه و پرسشنامه تهیه شده است. برای انجام این تحقیق پس از مشخص شدن سؤال های اساسی، چهار فرضیه تعیین و با توجه به فرضیه ها، شاخص هایی برای بررسی آثار و پیامدهای فضایی، اقتصادی و اجتماعی اسکان عشایر در نظر گرفته شد.

برای گردآوری اطلاعات و دیدگاه عشایر نسبت به نتیجه اسکان، سه روش مورد تأمل و تعمق قرار گرفت. در روش اول که به روش استفاده از گروه شاهد شناخته می شود، می توانست عشایر اسکان یافته را با گروه مشابه دیگری که طرح برای آنها اجرا نشده مقایسه تطبیقی نمود. در روش دوم، باید شرایط فعلی عشایر با وضع آنها قبل از اجرای طرح مقایسه شود. برای این روش وجود اطلاعات قبلی ضروری است. در روش سوم، باید تغییرات انجام شده، از خود جامعه مورد بررسی اخذ و مورد تحلیل قرار بگیرد. اجرای روش های اول و دوم به دلایل مختلف از جمله ایجاد تغییرات در گروه هایی که می توانست به عنوان گروه شاهد انتخاب شوند و عدم وجود اطلاعات قبلی و همچنین پرهزینه بودن آنها کنار گذاشته شد و از روش سوم برای این پژوهش استفاده شد. اطلاعات لازم با استفاده از پرسشنامه جمع آوری گردید. یکی از روش های بسیار متداول و آسان برای گردآوری اطلاعات میدانی، روش پرسشنامه ای است (آسایش و مشیری، ۱۳۸۱، ص ۱۳۶۹). برای این کار پرسشنامه ای تهیه شد و پس از آزمایش مقدماتی^۱ و اطمینان از روایی^۲ و پایایی^۳ آن، با استفاده از روش شارپ- کوکران حجم نمونه ها تعیین گردید.

^۱ pre-Test

^۲ validity

^۳ Reliability

از آنجا که در یک تحقیق علمی کسب اطلاعات از همه جامعه آماری وقت گیر و هزینه بر می باشد، اقدام به نمونه گیری از جامعه آماری می شود. در بسیاری از تعاریف تمامی افرادی که دارای صفتی مشترک یا نمره معین از یک متغیر هستند جامعه نامیده می شوند. به تعبیری جامعه آماری به عده ای از اشیاء و نمونه ها اطلاق می شود که از آن نمودها حداقل در یک صفت مشخص مشترک باشند (مهدوی و طاهرخانی، ۱۳۸۳ ص ۱۸). شیوه نمونه گیری بر اساس روش خوشه ای- فضایی از کانون های مورد مطالعه انجام شد و پس از تکمیل پرسشنامه ها، نتایج داده ها استخراج و تحلیل گردید. در مرحله بعد با توجه به شاخص ها و فرضیه ها اقدام به تعیین میزان همبستگی بین برخی داده های میدانی مرتبط گردید. با توجه به رتبه ای بودن متغیرها، روش اسپیرمن^۱ که برای این نوع متغیرها مناسب است انتخاب و با استفاده از نرم افزار SPSS میزان همبستگی هاومعنی داری آنها تعیین گردید.

مبانی نظری و فرضیه ها:

دیدگاه های مربوط به توسعه:

برنامه دولت در جهت اسکان عشایر با هدف توسعه زندگی آنها انجام می شود. اگرچه قبل از انقلاب این اهداف سیاسی- امنیتی بود، ولی در حال حاضر، عشایر مشکل سیاسی و امنیتی برای کشور ندارند، بلکه به دلیل شیوه زیست آنها و کم توجهی دولت ها به آنها در گذشته، این جامعه از توسعه لازم برخوردار نشده اند. توسعه به مفهوم کلی خود به معنای ارتقای سطح مادی و معنوی جامعه انسانی و ایجاد شرایط مناسب یک زندگی سالم برای تمامی افراد جامعه است. با توجه به این مفهوم، توسعه دربرگیرنده جنبه های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است که تغییرات کمی و کیفی را شامل می شود و در عین حال از نظر داخلی و خارجی از مفاهیم نسبی به شمار می رود (رزاقی، ۱۳۶۹، ص ۳۲).

نویسنده کتاب "Small is beautiful" که به فارسی تحت عنوان "کوچک زیباست" ترجمه شده، اعتقاد دارد: توسعه با کالاهای مادی آغاز نمی شود، بلکه با آدمیان و تربیت آنها، با سازمان و بانضباط آنها آغاز می شود. بدون اینها، همه منابع پنهان و دست نخورده باقی می ماند (شوماخر، ۱۳۶۵، ص ۱۳۱).

در مجموع سه دیدگاه درباره توسعه وجود دارد، دیدگاه اول که اغلب توسعه را با رشد اقتصادی مترادف می داند، دیدگاه دوم این که توسعه معیارهای زیست انسانی مانند فقر، توزیع درآمد، تغذیه، مرگ و میر نوزادان، امید به زندگی بهتر، با سواد، آموزش و پرورش، دسترسی به اشتغال، مسکن، آبرسانی و خدمات را مورد ارزیابی قرار می دهد و سعی در بهبود این شاخص ها و یا به حداکثر رساندن آنها دارد. بالاخره دیدگاه سوم درباره توسعه، بر توانمندی ها و استعدادهای انسانی در زمینه روابط با سایر گروههای اجتماعی متمرکز است. نگارنده به دیدگاه سوم توسعه معتقد است. زیرا توسعه نه تنها اقتصاد، بلکه زندگی مردم را نیز تغییر می دهد. سیاست هایی که برای آموزش یا اشتغال ارائه می شوند بایستی از طریق این دو عدسی دیده شوند: چگونه آن سیاست ها موجب پیشبرد رشد می شوند و چگونه افراد را به صورت مستقیم متاثر می سازند. اقتصاددانان از آموزش به عنوان سرمایه انسانی صحبت می کنند (استیگلیتز، ۱۳۸۷، ص ۷۱).

¹.spearman

در مراحل بعدی، توسعه پایدار مطرح گردید. زیرا توسعه در بسیاری از کشورها به تخریب محیط زیست منجر شد. در فرهنگ وبستر واژه پایدار به معنای حفظ کردن، ادامه دادن حیات و موجودیت، متوقف نشدن و قطع امید نکردن و امتداد یافتن آمده است. معروف ترین تعریفی که تاکنون از توسعه پایدار صورت گرفته، تعریفی است که کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه (WCED) ارائه داده که عبارت است از "توسعه ای که احتیاجات نسل حاضر را بدون لطمه زدن به توانایی های نسل های آتی در تأمین نمودن نیازهای خود برآورده نماید".

سازمان ملل متحد بر توسعه انسانی تأکید ویژه داشته و برنامه عمران ملل متحد در آخرین گزارش خود بر میزان پیشرفت و تحقق اهداف توسعه در هزاره جدید تأکید نموده است. اهداف تعیین شده در گزارش توسعه انسانی عبارتند از:

۱- رفع فقر و گرسنگی مفرط

۲- دستیابی به تحصیلات ابتدایی در سرتاسر جهان

۳- توسعه رویکرد برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان

۴- کاهش مرگ و میر کودکان

۵- بهبود شرایط بهداشت مادران

۶- مبارزه با ویروس ایدز، مالاریا و سایر بیماری ها

۷- ایجاد زمینه مشارکت جهانی برای نیل به توسعه " (UNDP, 2007)

در یک جمع بندی کلی می توان گفت اقدام های دولت برای توسعه زندگی عشایر مبتنی بر رفع فقر و تأمین نیازهای اساسی، نظریه نوسازی، توسعه پایدار، توسعه انسانی و راهبرد زیست محیطی بوده است.

نظریات مربوط به توسعه زندگی عشایر و تحولات آن:

یکی از دیدگاه های مربوط به توسعه زندگی عشایر بحث اسکان عشایر است. بر اساس دیدگاه های موافق با اسکان عشایر و پایان کوچ نشینی، کاهش تدریجی جمعیت کوچ نشین و تنگ تر شدن عرصه بر معیشت مبتنی بر دامداری سنتی و تحولات عمیق و فراگیر جوامع بشری در زمینه علمی، فرهنگی و ارتباطات، ادامه این شیوه از معیشت را بیش از پیش غیرمنطقی و ناممکن ساخته است. به علاوه جامعه متحول امروز که از انفجار تولید، انقلاب و اطلاعات و دنیای فرا صنعتی سخن می گوید، بی تردید عضو فلج و ناهمگون را در بلند مدت بر پیکره خود تحمل نخواهد کرد. بر اساس این نظریه دوران کوچ نشینی به سرآمده و در جهان متحول امروزی ادامه شیوه معیشت کوچ نشینی مورد پذیرش نیست (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳، ص ۲۵۵).

طرفداران نظریه اسکان عشایر، سختی های زندگی کوچندگی و گرایش عشایر به سمت اسکان، تخریب مراتع به دلیل بهره برداری بی رویه و فشار دام بر مراتع و به هم خوردن تعادل اکولوژیک مراتع، محرومیت و فقر جامعه عشایری و در مجموع پایین بودن شاخص های توسعه انسانی را دلیل اعتقاد خود برای اسکان عشایر می دانند.

سازمان مدیریت و برنامه ریزی، سازمان جنگلها، مراتع و آبخیزداری، برخی قوانین و مقررات، بعضی از صاحب نظران دانشگاهی به این دیدگاه اعتقاد دارند. البته در مجموع اکثریت عشایر نیز به دلیل سختی های زندگی

کوچندگی و جاذبه های زندگی یکجانشینی، به اسکان تمایل دارند. هرچند میزان گرایش عشایر به اسکان در استان های مختلف متفاوت است.

گروهی از صاحب نظران و کارشناسان نیز در مقابل نظرات مربوط به اسکان، به حفظ و استمرار کوچندگی اعتقاد دارند. این گروه بهره برداری از مراتع به صورت رایگان، حفظ فرهنگ و سنت های قدیمی ایرانی، نقش دفاعی عشایر، تولیدات قابل توجه محصولات دامی، استفاده از گیاهان دارویی مراتع توسط عشایر، لزوم حفظ و حمایت از جوامع بومی کوچنده و حفظ حقوق عرفی و انسانی این جامعه را دلایل اصلی خود برای حفظ و استمرار کوچندگی بیان می کنند. برخی صاحب نظران خارجی و داخلی و بعضی از مؤسسات غیردولتی (NGO's) طرفدار این نظریه هستند.

علاوه بر این دو نظریه، دیدگاه بینا بینی نیز وجود دارد که به آن رمه گردانی یا ترانسهمانوس¹ گفته می شود. بر اساس این دیدگاه، با توجه به سختی های زندگی کوچندگی، خانوارهای عشایری در روستاهای موجود یا احدائی ساکن شده، ولی دام های عشایر توسط مردان خانوار یا چوپان برای استفاده از مراتع به چرا برده می شود. ویژگی مهم این روش این است که مزیت های کوچ و اسکان را به طور هم زمان با خود دارد. برخی از صاحب نظران داخلی و خارجی نیز بر این دیدگاه معتقد هستند.

بنابراین آن چه که در حال حاضر برای توسعه زندگی عشایر در کشور دنبال می شود، بر اساس نظریات فوق می باشد. هرچند در حال حاضر دولت هیچ اصراری برای اسکان عشایر ندارد بلکه تقاضا برای اسکان، عمدتاً از طرف عشایر انجام می شود (گزارش کتبی رئیس سازمان امور عشایر به وزیر جهاد کشاورزی در مورخ ۱۳۸۵/۷/۱۰).

فرضیات:

- با توجه به اقدامات انجام شده توسط دولت، چهار فرضیه برای این پژوهش در نظر گرفته شد که عبارت بود از:
  - ۱- به نظر می رسد اسکان عشایر (در کانون ها)، موجب تغییرات پدیده ای در روابط عشایر با شهرها و روستاهای اطراف می شود.
  - ۲- ایجاد مشاغل جدید در کانون های توسعه موجب کاهش تعداد دام و بهبود مراتع می شود.
  - ۳- اسکان عشایر موجب تغییرات مثبت در وضعیت اجتماعی عشایر می شود.
  - ۴- اسکان و واگذاری زمین یا امکانات دیگر به عشایر، موجب بهبود وضعیت اقتصادی و رضایت آنها از زندگی می شود.

برنامه اسکان عشایر:

ساماندهی اسکان، اعم از خودجوش و هدایتی شامل اقداماتی است که موجب بهبود و توسعه و ایجاد اشتغال مولد و احداث حداقل تأسیسات زیربنائی لازم و مسکن مناسب برای عشایر می گردد به گونه ای که ضمن افزایش

¹.Transhumans

رفاه آنان سبب تقلیل ارزش تولیدات عشایر اسکان یافته نسبت به قبل از آن نشود. به هر حال اسکان عشایر، نوعی تلاش در جهت دگرگونی شیوه معیشت آنان است (سازمان امور عشایر ایران با اصلاحات نگارندگان).

در دهه اول پس از پیروزی انقلاب اسلامی، دیدگاه‌های بسیار متفاوتی در رابطه با عشایر وجود داشت، از آنجا که در زمان حکومت پهلوی، عشایر را با اجبار اسکان داده بودند و نظام ایلی متلاشی شده بود، برخی از جوانان عشایر به دنبال احیای نظام ایلی و ادامه زندگی کوچندگی بودند. ولی اقشار ضعیف جامعه عشایری با قدرت گرفتن خوانین و رؤسای طوایف و زورگویی‌های مجدد آنان مخالف بودند و در برخی موارد به درگیری‌هایی نیز منتهی شد (تاپر، ۱۳۸۴، ص ۳۵۸).

از دیدگاه کلان مسئولین کشور، عشایر به عنوان افرادی که در فقر و محرومیت به سر می‌برند تلقی گشتند و لذا بایستی به آنها رسیدگی می‌شد. تلاش‌های انجام گرفته برای خدمات رسانی به عشایر در دهه اول پس از انقلاب در راستای رفع فقر و تأمین نیازهای اساسی عشایر صورت گرفت.

تأسیس شورای عالی عشایر و فعال شدن دبیرخانه آن در نخست وزیری، یکی از اقدام‌های دولت برای رسیدگی به عشایر بود. این شورا مصوبات خوبی برای توسعه زندگی عشایر داشت که از جمله آنها می‌توان به تصویب خط مشی ۲۰ ساله زندگی عشایر اشاره نمود.

در برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور پیشنهاد دولت مبنی بر اسکان ۲۰ هزار خانوار از عشایر در کانون‌های توسعه به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید.

در برنامه سوم مقرر گردید دولت عشایر را در طول دو برنامه ساماندهی نماید و سهم برنامه سوم ۴۰ درصد تعیین شد.

در برنامه چهارم مقرر شد شاخص‌های توسعه در مناطق عشایری ۲۵ درصد افزایش یابد و همچنین ساماندهی اسکان عشایر در حد ۵۰ درصد صورت پذیرد (قوانین برنامه‌های دوم، سوم و چهارم کشور).

اگرچه هیچ‌گاه دستگاه متولی عشایر، به دلایل مختلف از جمله تعیین اهداف بلند پروازانه، کمبود اعتبارات، مشکلات تملک اراضی مرتعی، مسئله تأمین آب، کمبود نیروی انسانی متخصص و ... به اهداف تعیین شده نرسیده ولی بر اساس آمارهای سازمان امور عشایر، در طول برنامه‌های دوم، سوم و سه سال اول برنامه چهارم (پایان سال ۱۳۸۶)، بیش از ۵۸,۰۰۰ خانوار از عشایر در کانون‌های توسعه اسکان یافته‌اند.

در آغاز برنامه دوم بحث کانون‌های توسعه مطرح بود، ولی از اواخر این برنامه، این نتیجه حاصل شد که عشایر به صورت خودجوش مراکزی که دارای شرایط سکونت باشند را انتخاب کرده و تعدادی خانوار در آنها ساکن شده‌اند. بنابراین از آن زمان، کانون‌های خودجوش نیز به عنوان مراکزی که می‌توان عشایر را در آنها ساماندهی کرد به برنامه ساماندهی اسکان عشایر اضافه شد. کانون توسعه هدایتی (برنامه ریزی شده) محلی است که بر اساس نتایج مطالعات توسط سازمان امور عشایر ایران شناسایی و دارای استعداد و قابلیت بالقوه برای توسعه زندگی گروهی از عشایر بوده و به لحاظ تاریخی فاقد پیشینه سکونت دائم عشایر می‌باشد. ولی کانون توسعه خودجوش (حمایتی) به نقاطی اطلاق می‌شود که دارای پتانسیل بالقوه یا بالفعل جذب جمعیت بوده و عشایر در آنجا سرپناه ساخته و استقرار یافته‌اند (سازمان امور عشایر ایران، ۱۳۷۶، ص ۱۲).

براساس اطلاعات موجود در دفتر مطالعات سازمان امور عشایر، تاکنون ۳۰۰ کانون هدایتی و ۹۰۶ کانون خودجوش در سطح کشور شناسایی شده است. از این تعداد ۳ کانون هدایتی و ۱۸۱ کانون خودجوش در استان آذربایجان غربی واقع شده است.

معرفی محدوده مورد مطالعه:

برای انجام این مطالعه، سه کانون از بین کانون های استان آذربایجان غربی انتخاب شد. برای تعیین کانون ها، سعی شد به عوامل جغرافیایی توجه شود. پس از بررسی های لازم، کانون های شیپلو در منتهی الیه شمال غربی ایران در بخش پلدشت شهرستان ماکو، کانون سیدآباد (کوم) در غرب شهرستان سلماس (بخش کوهسار) و کانون شیخ معروف در شهرستان نقده (بخش مرکزی) که در قسمت جنوبی استان واقع شده، گزینش شد. کانون شیپلو از نوع هدایتی و کانون های سیدآباد و شیخ معروف از نوع حمایتی (خودجوش) هستند. از نظر وضعیت توپوگرافی، کانون شیپلو و شیخ معروف در محدوده دشت ولی کانون سیدآباد در منطقه کوهستانی واقع شده، ارتفاع آن از سطح دریا ۲۳۰۰ متر است و اراضی مسطح وسیع و زیادی برای توسعه زراعت وجود ندارد، ضمن این که منابع آب های زیر زمینی آن نیز غنی نمی باشد. در حالی که کانون شیپلو در کنار رود ارس واقع شده و کانون شیخ معروف از نظر منابع آب های زیر زمینی در شرایط مناسبی قرار دارد. از نظر میزان بارندگی سالانه، متوسط آن در سه کانون شیپلو، سیدآباد و شیخ معروف به ترتیب ۲۶۷، ۳۱۷ و ۳۱۲ میلیمتر است. از نظر قومی، عشایر کانون شیپلو از ایل میلان، طوایف شیخ کانلو و دلایی (قوم کرد) و اهل سنت، و در کانون سیدآباد همه عشایر از طایفه سید حسینی (کرد و اهل سنت) و، و عشایر شیخ معروف از طایفه مستقل حیدر کانلو، آذری زبان و شیعه مذهب هستند.

جدول شماره ۱: موقعیت، جمعیت و وضعیت سواد و نوع کانون های مورد مطالعه در سال ۱۳۸۵

نام کانون	موقعیت جغرافیایی		تعداد خانوار	تعداد جمعیت			درصد باسوادی	نوع	
	شهرستان	بخش		کل	مرد	زن		هدایتی	حمایتی
شیپلو (میلادشهر)	ماکو	پلدشت	۱۴۸	۶۱۷	۳۰۴	۳۱۳	۵۴/۳	*	
سیدآباد (کوم)	سلماس	کوهسار	۶۴	۳۳۳	۱۶۳	۱۷۰	۷۷/۵		*
شیخ معروف	نقده	مرکزی	۴۸	۲۳۸	۱۱۶	۱۲۲	۶۰/۸		*

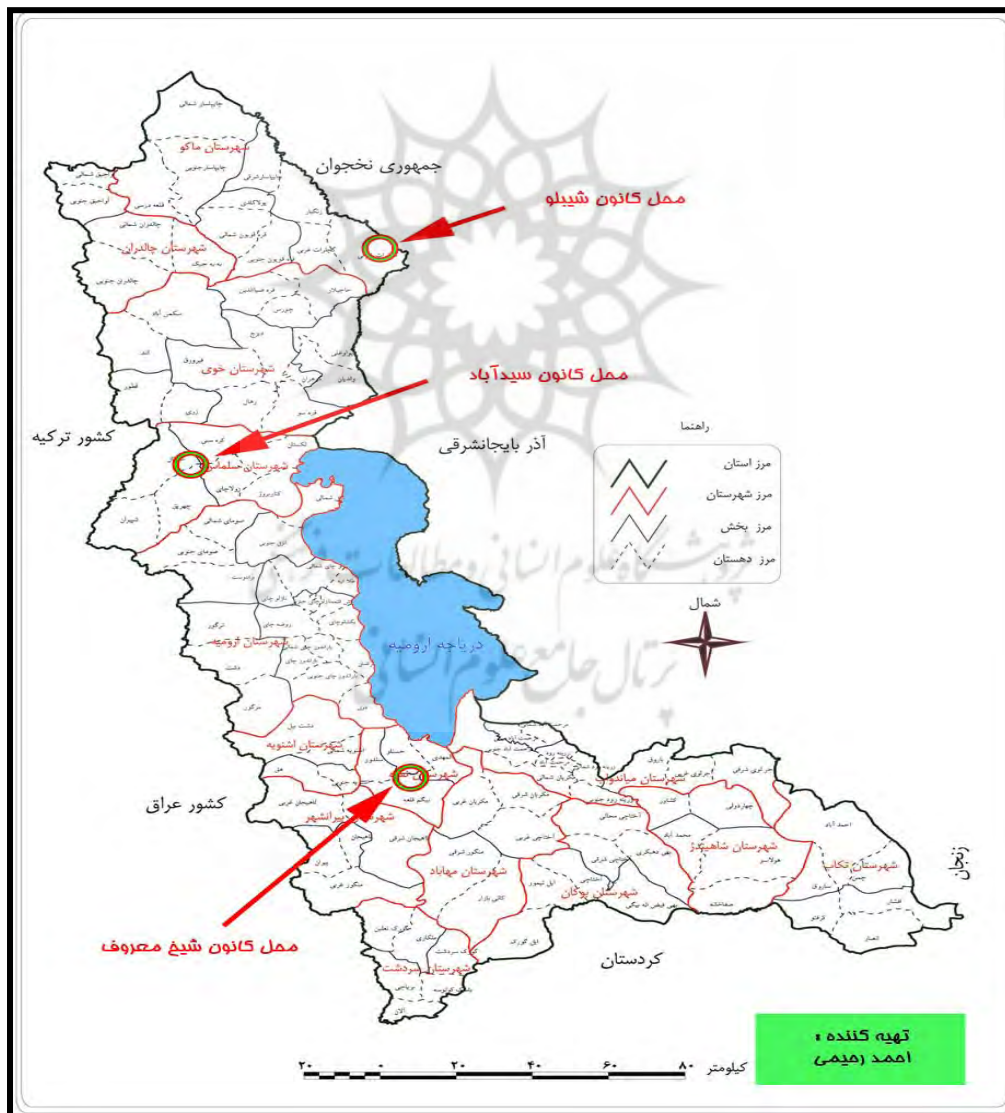
منبع: مرکز آمار ایران و تحقیقات میدانی نگارندگان

پروژه های انجام گرفته در سه کانون برای توسعه زندگی عشایر متفاوت است. در کانون شیپلو، دولت اقدام به مطالعه اولیه در دهه ۱۳۷۰ برای اجرای این طرح نموده و با تأمین آب از محل سد ارس ۷۴۸ هکتار زمین به ۱۷۱ خانوار از عشایر داوطلب اسکان واگذار شده است. علاوه بر آن، با استفاده از اعتبارات دولتی و تسهیلات بانکی، شهرک میلاد شهر برای سکونت عشایر احداث گردیده است.

در کانون سیدآباد، اداره کل امور عشایر استان آذربایجان غربی با همکاری سایر واحد های سازمان جهاد کشاورزی، اقدام به کمک برای نوسازی و بهسازی ۶۰ واحد اماکن دامی و ارائه تسهیلات بانکی برای خرید دام سنگین (گاو دورگه) نموده و سعی شده با ارائه تسهیلات و آموزش، عشایر را برای تبدیل دام سبک به دام سنگین تشویق نماید. همچنین از دیگر فعالیت های دولت، انجام طرح های آبخیزداری و قرق مراتع بوده است. در واقع در این کانون طرح ساماندهی به اسکان عشایر با طرح ملی تعادل دام و مرتع به صورت تلفیقی اجرا شده است. در کانون شیخ معروف که در حاشیه جاده ترانزیتی ارومیه- مهاباد واقع شده، دولت اقدام به حفر ۴ حلقه چاه مجهز به پمپ برقی نموده و حدود ۱۴۰ هکتار زمین به ۳۴ خانوار از عشایر واگذار شده است. این زمین ها به خانوارهایی که دارای مرتع بیلاقی نبوده اند داده شده است. به دلیل سکونت مردم از سالها قبل در روستای شیخ معروف، نیازی به ساخت شهرک اسکان نبوده است.

شکل شماره ۱- نقشه موقعیت جغرافیایی کانون های مورد مطالعه در استان آذربایجان غربی

نتیجه گیری و آزمون فرضیات:

در جمع بندی و نتیجه گیری از اجرای طرح اسکان عشایر در این سه کانون می توان اظهار داشت: اقدام های دولت در راستای اسکان عشایر و کاهش تعداد و تغییر نوع دام عشایر و بهبود شرایط زیستی آن ها انجام می شود. شرایط محیطی تا حدود زیادی برنامه های اسکان عشایر را تحت تاثیر قرار می دهد. اگر چه پس از اسکان تغییراتی در شرایط اقتصادی و اجتماعی عشایر به وقوع پیوسته، ولی میزان رضایت عشایر از تحولات اجتماعی بیشتر از تغییرات اقتصادی است.

با توجه به متفاوت بودن شرایط جغرافیایی، نمی توان نسخه واحدی برای همه عشایر پیچیدو شیوه توسعه زندگی عشایر باید با توجه به شرایط جغرافیایی آن ها انتخاب شود. در استان آذربایجان غربی به دلیل شرایط نسبتاً مطلوب مراتع، اسکان همه عشایر توصیه نمی شود. با توجه به این که عشایر بیش از نیمی از سال را در روستاهای خود زندگی می کنند، ساخت شهرک اسکان همانند آن چه در شیپلو تجربه شده توصیه نمی شود.

همانطور که گفته شد، در این پژوهش چهار فرضیه در نظر گرفته شده بود. برای آزمون این فرضیات اقدام به بررسی میزان همبستگی بین برخی داده های میدانی مرتبط گردید. با توجه به رتبه ای بودن متغیرها روش اسپیرمن انتخاب و با استفاده از نرم افزار SPSS میزان همبستگی ها تعیین شد.

در فرضیه اول مشخص گردید که بین اسکان (عدم کوچ)، با میزان افزایش روابط عشایر با شهرها و روستاهای اطراف و همچنین افزایش ارتباط عشایر با غریبه ها (مردم شهرها و روستاهای سایر نقاط) ارتباط مستقیمی وجود دارد.

فرضیه دوم نشان داد بین ایجاد مشاغل جنبی و کاهش دام همبستگی مستقیم و منفی وجود دارد. یعنی با افزایش میزان مشاغل، تعداد دام کاهش می یابد. همچنین بین میزان اسکان (عدم کوچ) و کاهش تعداد دام نیز همبستگی منفی وجود دارد. به عبارت دیگر با افزایش سکونت عشایر در کانون ها، تعداد دام آنها کاهش می یابد. از آنجا که کاهش تعداد دام وابسته به مراتع موجب بهبود وضعیت مراتع می شود، می توان اظهار داشت با اسکان عشایر در وضعیت مراتع بهبودی حاصل می شود.

در فرضیه سوم که مرتبط با رابطه اسکان و بهبود وضعیت اجتماعی عشایر است نیز آزمون هایی انجام گرفت که نتایج آن نشان داد بین اسکان و وضعیت آموزش و سواد همبستگی مستقیم وجود دارد. به بیان دیگر با افزایش میزان اسکان عشایر، سطح سواد و امکانات آموزشی فزونی یافته است. همچنین آزمون دیگر نشان داد بین اسکان و میزان عدالت اجتماعی نیز همبستگی مستقیم وجود دارد. به عبارت دیگر اسکان موجب افزایش عدالت اجتماعی می شود. در آزمون سوم مشخص گردید بین میزان زمین واگذاری و عدالت اجتماعی همبستگی منفی وجود دارد. یعنی افرادی که زمین کمتری دریافت کرده بودند، بیشتر به برقراری عدالت پس از اسکان اعتقاد داشته اند و بالاخره، آخرین آزمون این فرضیه نشان دهنده آن است که بین مجموع وضعیت بهداشت و میزان رضایت عشایر از اجرای طرح رابطه مستقیمی وجود دارد و با افزایش امکانات بهداشتی میزان رضایت عشایر نیز فزونی می یابد. لذا با توجه به آزمون های مختلف، فرضیه سوم مبنی بر اینکه اسکان عشایر موجب بهبود وضعیت اجتماعی می شود نیز تأیید شد.

فرضیه چهارم مربوط به رابطه اسکان و واگذاری زمین یا امکانات دیگر به عشایر و تأثیر آن در بهبود وضعیت اقتصادی و رضایت از زندگی عشایر بود که مشخص شد بین افزایش مقدار زمین های زراعی بعد از اسکان، با میزان افزایش تولیدات زراعی و باغی همبستگی مستقیم وجود دارد. به عبارت دیگر، با افزایش میزان زمین های زراعی، تولید محصولات زراعی و باغی عشایر اسکان یافته افزایش می یابد. همچنین بین میزان زمین زراعی و درآمد خانوارهای اسکان یافته همبستگی مستقیم وجود دارد و با افزایش زمین های عشایر، درآمد آنها نیز افزایش یافته است ولی آزمون های دیگری که بین مقدار مجموع زمین های زراعی با رضایت از اجرای طرح، مقدار زمین های واگذاری و رضایت از اجرای طرح، میزان درآمد و میزان رضایت از اجرای طرح برقرار گردید نشان داد، بین هیچ یک از این آزمون ها همبستگی وجود ندارد. به بیان دیگر، علی رغم بیشتر شدن درآمد عشایر، این افزایش موجب رضایت آنها نشده و اگر رضایتی وجود دارد به دلیل بهبودی وضعیت اجتماعی و رفاهی است و لذا بخش اول فرضیه مبنی بر افزایش درآمد عشایر پس از اسکان مورد تأیید و بخش دوم مبنی بر ایجاد رضایت بین عشایر بر اثر افزایش درآمد رد شد.

پیشنهادات:

همان طور که قبلاً اشاره شد، سیاست دولت در رابطه با اسکان عشایر، ساماندهی اسکان عشایر در کانون های توسعه هدایتی و حمایتی است. استان آذربایجان غربی با شناسایی ۱۸۱ کانون خودجوش، از جمله استانهایی است که دارای بیشترین تعداد کانون های خودجوش است. از آنجا که کانون های هدایتی (برنامه ریزی شده) در شرایطی توصیه می شود که عشایر کوچنده محض باشند، ولی اکثریت قریب به اتفاق عشایر این استان، بیشتر ماه های سال را در آبادی های قشلاقی زندگی می کنند. از طرف دیگر فاصله محل قشلاق تا ییلاق عشایر این استان، نسبتاً کوتاه و کوچ اکثر عشایر امروزه به صورت ماشینی و حداکثر یک روزه انجام می شود. بنابراین استراتژی کلان پیشنهادی برای عشایر استان مورد بررسی، خود داری از ایجاد شهرک های اسکان همانند شیبلو بوده و گزینه برتر توسعه و عمران آبادی های قشلاقی و اسکان عشایر در آنها است. در واقع اولویت برنامه ها و فعالیت های اجرایی برای عشایر آذربایجان غربی، باید توسعه مشاغل و بالا بردن بهره وری و امکانات موجود باشد.

سایر پیشنهادات برای بهبود زندگی عشایر موارد زیر است:

- ۱- تضمین حقوق عرفی عشایر بر مراتع قشلاقی و ییلاقی و افزایش مشارکت آنها در مدیریت مراتع.
- ۲- حفظ منافع ناشی از بهره برداری از منابع طبیعی برای عشایر صاحب عرف.
- ۳- کمک به برنامه کوچ عشایر با حفظ ایل راهها.
- ۴- برگزاری کلاس های آموزشی جهت افزایش دانش و مهارت عشایر در امور کشاورزی.
- ۵- شناسایی منابع آب و خاک در مناطق عشایری و واگذاری آنها به عشایر جهت توسعه کشاورزی با تأکید بر کشت علوفه.
- ۶- آموزش دامداران جهت بهره وری بیشتر و تبدیل دام کوچک به دام بزرگ.
- ۷- تأمین نهاده های دامی، گسترش پرواربندی و تقویت تعاونی های عشایری جهت خرید تولیدات عشایر و عرضه آنها به بازارهای مصرف داخلی و خارجی.

- ۸- آموزش عشایر جهت شناسایی و جمع‌آوری گیاهان دارویی مراتع.
- ۹- گسترش فعالیتهای مربوط به دام و طیور، شیلات و زنبورداری.
- ۱۰- گسترش باغ‌ها و به ویژه باغ‌های سیب با توجه به شرایط آب و هوایی مناسب مناطق عشایری.
- ۱۱- گسترش صنایع کوچک مرتبط با کشاورزی و دامداری در مناطق عشایری.
- ۱۲- احداث شهرک‌های دامپروری در نقاط مناسب از جمله کانون شیخ معروف و دشت زنگنه.
- ۱۳- ایجاد تأسیسات ذخیره‌سازی علوفه، کارخانه کنسانتره و امثال آن.
- ۱۴- آموزش و ترویج و ارائه خدمات لازم جهت توسعه صنایع دستی و بویژه به صورت کارگاهی در کانون‌های توسعه از جمله شیبلو.
- ۱۵- ایجاد شرایط لازم جهت توسعه اکوتوریسم در مناطق عشایری با توجه به زمینه بسیار مساعد آن (گسترش امنیت در مناطق عشایری شرط اساسی است).
- ۱۶- ایجاد بازارچه‌های مرزی با توجه به هم مرز بودن نواحی عشایری استان با کشورهای آذربایجان (نخجوان)، ترکیه و عراق.
- ۱۷- تأمین سوخت فسیلی برای مناطق عشایری و برنامه‌ریزی برای گازرسانی (لوله‌کشی) برای قشلاق‌های نزدیک به خطوط لوله گاز.
- ۱۸- تهیه و اجرای طرح‌های آبخیزداری، آبخوان داری در حوزه‌های آبخیز و دشت‌های قشلاقی با مشارکت عشایر.
- ۱۹- تهیه و اجرای طرح‌های تراس بندی با مشارکت عشایر برای توسعه اراضی کشاورزی در حاشیه آبراهه‌ها و دره‌های ییلاقی.
- ۲۰- ایجاد مزارع نمونه اعم از زراعت، باغداری، دامپروری، پرورش طیور و شیلات با مشارکت اتحادیه و شرکت‌های تعاونی عشایری به ویژه در کانون‌های توسعه.
- ۲۱- توسعه بیمه دام عشایر.
- ۲۲- تسهیل در دریافت وام مسکن توسط عشایر جهت نوسازی مسکن.
- ۲۳- ارائه تسهیلات به عشایر جهت احداث اماکن دامی بهداشتی.

منابع:

۱. آسایش، حسین و مشیری سید رحیم. (۱۳۸۱): روش شناسی و تکنیک‌های تحقیق علمی در علوم انسانی با تأکید بر جغرافیا. تهران: انتشارات قومس.
۲. ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۳): توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران، تهران: نشر نی.
۳. استیگلیتز، ژوزف ای (۱۳۸۷): مدیریت جهانی سازی، ترجمه غلامرضا حیدری، علی پروانه و میرحسین کسایی، تهران: انتشارات کاوشکام آسیا.
۴. تاپر، ریچارد. (۱۳۸۴): تاریخ سیاسی و اجتماعی شاهسون‌های مغان، ترجمه حسن اسدی، تهران: نشر اختران.

۵. رزاقی، ابراهیم. (۱۳۶۹): الگویی برای بازسازی توسعه اقتصادی ایران. تهران: نشر توسعه.
۶. سازمان امور عشایر ایران. (۱۳۷۶): ادبیات و اهداف برنامه توسعه جامع مناطق عشایری [گزارش].
۷. سازمان امور عشایر ایران. (۱۳۸۵): نامه شماره ۱۳۵۲۹/۲۰۰/ع مورخ ۱۳۸۵/۷/۱۰ رئیس وقت سازمان امور عشایر به وزیر جهاد کشاورزی در مورد گزارش عملکرد اسکان عشایر و مشکلات و چالش های آن [نامه].
۸. شوماخر، ای. اف. (۱۳۶۵): کوچک زیباست (اقتصاد با ابعاد انسانی). ترجمه علی رامین (چاپ دوم). تهران: انتشارات سروش.
۹. مرکز آمار ایران. (۱۳۷۷): نتایج سرشماری اقتصادی و اجتماعی عشایر کوچنده در سال ۱۳۷۷.
۱۰. مرکز آمار ایران (۱۳۸۵): نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵. سایت اینترنتی درگاه ملی آمار.
۱۱. مهدوی، مسعود و طاهرخانی، مهدی. (۱۳۸۳): کاربرد آمار دز جغرافیا، تهران انتشارات قومس.
۱۲. مهدوی، مسعود. (۱۳۸۱): جغرافیدانان قدیم یونان. مجله پژوهش های جغرافیایی، ضمیمه اسفند ۱۳۸۱، صص ۱۵۴-۱۴۳.
۱۳. قوانین برنامه دوم، سوم و چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور.
14. Kitchin. R., (2000): Cognitive Mapping: past, Present and feathers national University of Irland and scolf freundsch.
15. Evants, shelly, A., (2003): " The universal Naturalist" Atabasca university September 30
16. UNDP (2007): Human Development Report 2007/2008

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی